

О.В. Коваленко, к.е.н., с.н.с.,
заст. завідувача відділу економічних досліджень,
Інститут продовольчих ресурсів НААН України

СОЦІАЛЬНІ ТА КОМЕРЦІЙНІ ВЕКТОРИ ФОРМУВАННЯ КОНФІГУРАЦІЇ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ У ПРОДОВОЛЬЧОМУ КОМПЛЕКСІ

У статті представлено результати дослідження проблем і шляхів узгодження інтересів споживачів, бізнесу і держави у сфері продовольчого забезпечення, з акцентом на соціально-економічні функції складових доданої вартості: підвищення прибутковості підприємств, зниження ціни продукції, з одночасним підвищення її якості, а також заробітної плати працівників підприємств, що виробляють цю продукцію. Показано, що основна ідея аналізу формування ланцюгів доданої вартості в галузях харчової промисловості полягає у виявленні структурних трансформацій вартості витрат матеріалів і проміжних продуктів на етапах їх виникнення і зосередження у ціні кінцевого продукту споживання. Обґрунтовано, що після тривалих і часто повторюваних економічних криз відбувається скорочення цих ланцюгів. Це зумовлено проблемами фінансування і зростанням транзакційних витрат внаслідок невизначеності поставок сировини і матеріалів. Здійснено аналіз структури доданої вартості підприємств у різних галузях харчової промисловості. Акцентовано, що додана вартість має розподілятися пропорційно затратам праці й капіталу та частково перерозподілятися на загальнодержавні потреби за визначеними нормами. Підвищення конкурентоспроможності харчової промисловості потребує удосконалення системи управління доданою вартістю на рівні підприємства, що має бути позбавлена структурних викривлень.

Ключові слова: додана вартість, продовольча безпека, харчова промисловість, ціновий ланцюг.

В статье представлены результаты исследования проблем и путей согласования интересов потребителей, бизнеса и государства в сфере продовольственного обеспечения с акцентом на социально-экономические функции составляющих добавленной стоимости: повышения прибыльности предприятий, снижения цены продукции, с одновременным повышением ее качества, а также заработной платы работников предприятий, производящих эту продукцию. Показано, что основная идея анализа цепочек формирования добавленной стоимости в отраслях пищевой промышленности заключается в выявлении структурных трансформаций стоимости затрат материалов и промежуточных продуктов на этапах их возникновения и сосредоточения в цене конечного продукта потребления. Обосновано, что в результате длительных и часто повторяющихся экономических кризисов происходит сокращение этих цепочек. Это обусловлено проблемами финансирования и ростом транзакционных издержек вследствие неопределенности поставок сырья и материалов. Осуществлен анализ структуры добавленной стоимости предприятий в различных отраслях пищевой промышленности. Акцентировано, что добавленная стоимость должна распределяться пропорционально затратам труда и капитала, и частично перераспределяться на общегосударственные нужды по определенным нормам. Повышение конкурентоспособности пищевой промышленности требует усовершенствования системы управления добавленной стоимостью на уровне предприятия, не содержащей структурных искажений.

Ключевые слова: добавленная стоимость, продовольственная безопасность, пищевая промышленность, ценовая цепочка.

The article presents the results of research of problems and ways of reconciling the interests of consumers, businesses and government in the field of food security, with a focus on the socio-economic functions of the components of added value: increasing the profitability of enterprises, reduce the price of products, while improving its quality, as well as workers' wages companies producing these products. It is shown that the basic idea of the analysis of value chains in the food industries is the need to trace the transformation of all the costs of materials and intermediate products to the final consumer product. It is proved that the global financial crisis began to occur reduction of these circuits. This is due to financing problems and increasing transaction costs due to the uncertainty of supply of raw materials. The analysis of the distribution of value-added enterprises individual sectors of the food industry. Concluded that the theoretically added value to be distributed in proportion to the costs of labor and capital and partially reallocated to the national needs for specific requirements. To improve the competitiveness of the industry should improve the management of value added at the enterprise level, which should not contain structural distortions.

Keywords: added value, food safety, food processing, value chain.

Постановка проблеми. Додана вартість як економічна категорія має ключове значення в обґрунтуванні результатів економічної діяльності як окремого підприємства чи галузі виробництва, так і економіки в цілому. Кожен з елементів доданої вартості має своє змістовне навантаження. Валова додана вартість розкриває з одного боку результативність виробництва, а з іншого – рівень мотивації працівників до продуктивної роботи, ступінь оснащення виробництва, забезпеченість його необхідною технікою, устаткуванням, прогресивними технологіями. Тому забезпечення ефективності продовольчого комплексу України потребує узгодження усіх його галузей, сфер і підкомплексів у контексті справедливого розподілу доходів, а також управління доданою вартістю, починаючи від виробництва сировини і закінчуючи реалізацією готової продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях українських вчених І.В. Федулової [1], Г.М. Калетніка, Г.О. Пчелянської [2] та інших науковців-економістів підкреслюється особливий взаємозв'язок валової доданої вартості з національною продовольчою безпекою, зокрема, як чинника ціноутворення й джерела формування валового внутрішнього продукту.

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень підкреслюється необхідність подолання тенденції значного відставання в реформуванні аграрного сектору, за якого чимала частка доходу від реалізації сільгосппродукції кінцевому споживачеві (особливо від експорту) осідає у торговельно-посередницькому секторі й не використовується для розвитку виробництва. Цьому сприяє стимулювання експорту сільськогосподарської сировини з максимальним рівнем доданої вартості. Фахівці наголошують на тому, що сировинний вектор не дає перспектив розвитку національній економіці, якщо Україна буде позиціонуватися лише як виробник сировини з високою доданою вартістю [3, с. 55, 69]. Вочевидь, тут автори мали на увазі високу додану вартість, що може бути отримана ритейлом, але аж ніяк не виробниками.

Протягом останніх двадцяти років частка доданої вартості сільського господарства і харчової промисловості у структурі валової доданої вартості України знизилася з 23 до 14%. Стрімке зниження цього показника створює реальну загрозу національній продовольчій безпеці, ключовий зміст якої полягає в реалізації загального права кожної особи на регулярний і постійний доступ до якісного харчування в достатній кількості й безперешкодного доступу до інших основних благ на підставі способів і засобів, які сприяють зміцненню здоров'я, забезпечують повагу до культурного різноманіття, національних традицій, і є соціально, економічно та екологічно доцільними.

Енциклопедичні словники тлумачать додану вартість як вартість, створену в процесі виробництва певним суб'єктом господарювання, що відображає його реальний внесок в створення вартості конкретного товару або послуги [4, 5]. Показник доданої вартості визначається як різниця між ринковою вартістю продукції, виробленої підприємством, та вартістю придбаних ним і спожитих у виробництві: сировини, матеріалів, послуг. Розраховується цей показник як сума операційного прибутку, амортизаційних відрахувань, заробітної плати (з врахуванням соціальних виплат) [6].

Економічний зміст доданої вартості за нинішніх обставин зумовлює актуальність досліджень цього напрямку. Зокрема з точки зору *інтересу держави* актуальність полягає у тому, що на основі показників доданої вартості формується основний результат національної економіки – валовий внутрішній продукт і, отже, дослідження мають ґрунтуватися на широкому спектрі джерел і факторів її створення, зокрема, фіскальній складовій формування податку на додану вартість. *Інтерес бізнесу* у дослідженнях цього напрямку формують характеристики доданої вартості виробленого товару, завдяки яким можливо вигідніше його продати й, відповідно, більше заробити. *Інтерес споживача* полягає у можливості придбання ним якісної продукції за раціональною, якомога нижчою ціною.

Наразі дослідження у напрямі економічного інтересу бізнесу сфокусовані переважно на аналізі комерційних складових використання капіталу й не розкривають впливу особливостей виробничої діяльності і управління персоналом на створення доданої вартості. Це призводить до недооцінювання її економічної природи, стримує розвиток інструментарію використання цього показника для забезпечення стійкого розвитку підприємств.

Мета дослідження полягає у виявленні проблем і пошуку шляхів узгодження трьох груп інтересів – споживача, бізнесу і держави у сфері продовольчого забезпечення, з акцентом на соціально-економічні функції складових доданої вартості: підвищення прибутковості підприємств, зниження ціни продукції, з одночасним підвищення її якості, а також заробітної плати працівників підприємств, що виробляють цю продукцію.

Виклад основних результатів дослідження. Долаючи шлях від виробництва до кінцевого споживача, продукція проходить низку перехідних етапів, на кожному з яких утворюється нова ціна проміжної продукції, і в кінцевому рахунку формуються складні конструкції – так звані цінові ланцюги. Як показує досвід, кількість перехідних етапів у цінових ланцюгах за останні півстоліття значно змінила характер глобальної економіки, а й помітно вплинула на країни світу. Однак суть і масштаби цих впливів наразі недостатньо зрозумілі експертам. Зазвичай ланцюг доданої вартості включає такі стадії: проектування, виробництво, маркетинг, дистрибуцію і післяпродажне обслуговування споживача. Ці стадії можуть існувати як у межах однієї компанії, так і розподілятися між багатьма окремими підприємствами, у тому числі й в різних країнах, що свідчить про активний розвиток глобалізаційних процесів.

Галузі агробізнесу сьогодні виглядають як довгі вартісні ряди, що вишиковуються навколо харчових компаній і ритейлерів. Так, супермаркети, працюючи з різноманітними виробниками, експортерами, імпортерами, намагаються контролювати весь процес виробництва, включаючи вирощування і збирання сільськогосподарської продукції. Їхня мета – забезпечення відповідності харчових продуктів стандартам якості та безпеки вздовж всього вартісного ланцюга.

Слід зауважити, що практично в усіх країнах населення змінило свої моделі споживання у напрямі підвищення якості та безпечності харчових продуктів. Водночас, прямі іноземні інвестиції та лібералізація торгівлі відкривають нові можливості компаніям для оптимізації своїх цінових ланцюгів. Збільшується число компаній, що організовують глобальні поставки харчових продуктів, зв'язуючи дрібних виробників в розвинених країнах і країнах, що розвиваються, зі споживачами по всьому світу [7–9].

Шведський економіст Бертіль Олін ще в 1933 році зазначав, що «виробництво у багатьох випадках розділене не на дві стадії – сировина і готові вироби, а на значно більше число стадій» [10]. Сучасні цінові ланцюги, формуються в результаті впливу технологічних змін на процеси виробництва. Ділення цінового ланцюга на окремі складові залежить від витрат, що виникають під час руху товару чи послуги від місця виробництва до кінцевого споживача. У товарному виробництві торгові витрати можуть складатися з транспортних і портових витрат, фрахту і витрат страхування, тарифів і мит, нетарифних витрат, націнки імпортерів, оптової та роздрібною торгівлі.

Аналіз доданої вартості у цінових ланцюгах харчової промисловості України полягає у дослідженні трансформації первісних витрат матеріалів і проміжних продуктів у кінцеві

продукти споживання. Такі дослідження дозволяють виявити компанії та економічних суб'єктів, які контролюють і координують економічну активність у виробничих мережах. Усвідомлення особливостей побудови взаємовідносин між окремими ланками цінового ланцюга (підприємствами) може стати дієвим інструментом для визначення економічної політики держави щодо впливу на діяльність компаній та розміщення виробництва.

Встановлено, що після останньої світової фінансової кризи спостерігається скорочення цінових ланцюгів. Це зумовлено проблемами фінансування і зростанням транзакційних витрат внаслідок невизначеності поставок сировини і матеріалів. Трудові і капітальні витрати у кожній ланці цінового ланцюга безперервно змінюються, що відповідно впливає на величину і структуру доданої вартості. Так, впродовж 2001–2013 рр. валова додана вартість стабільно знижувалася як у промисловості в цілому, так і харчовій промисловості зокрема (рис. 1).

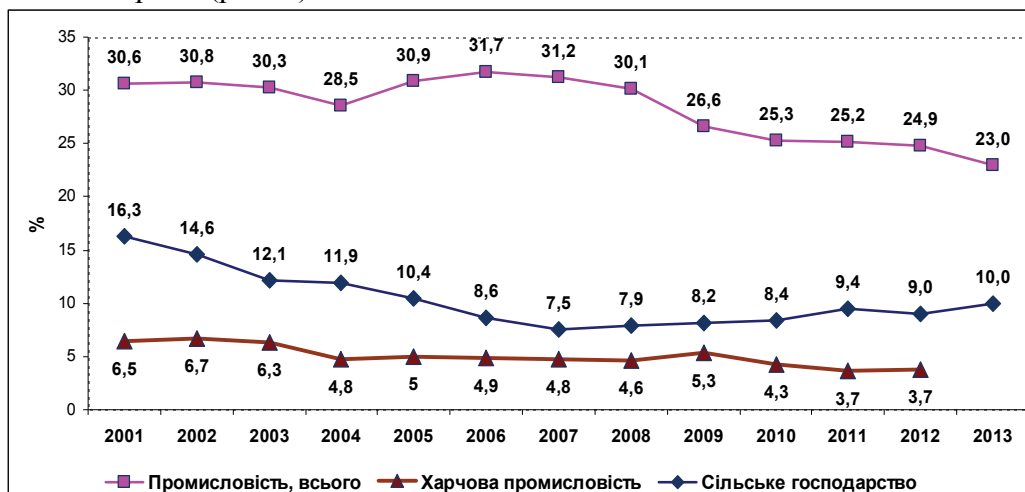

Рис. 1. Валова додана вартість промисловості, сільського господарства та харчової промисловості в загальному обсязі валової доданої вартості України, %

Джерело: Сформовано за даними Держстату

У 2013 р. в структурі реалізованої промислової продукції частка продукції харчової промисловості складала 19,3%. Слід звернути увагу на те, що найбільш продуктивний сектор економіки, який складає чималу частку ВВП країни, сьогодні втрачає свою прибутковість. За цих умов унеможлиблюється відтворення виробництва, товарних ринків і в цілому загальний економічний розвиток. Протягом 2009–2012 років прибутковість харчової промисловості в структурі доданої вартості знизилася з 18,3 до 6,8% (рис. 2).

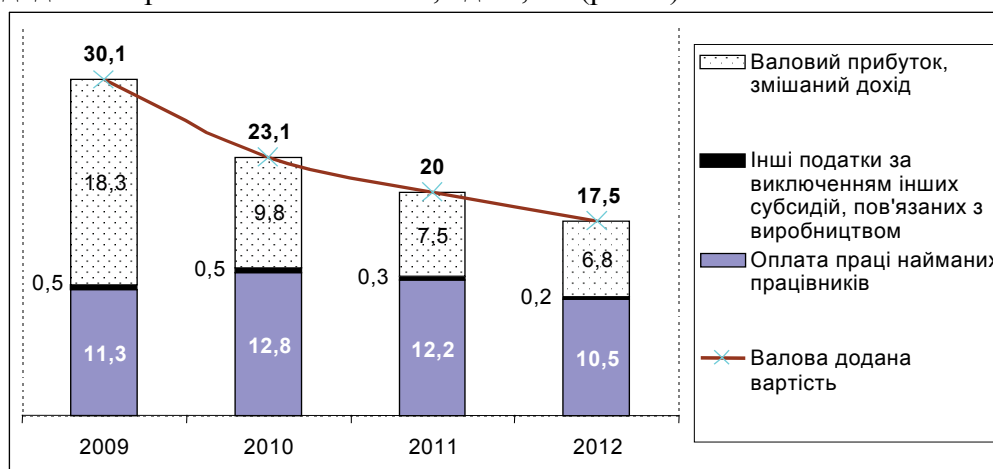

Рис. 2. Структура доданої вартості виробництва продукції харчової промисловості, напоїв та тютюнових виробів, % у випуску продукції (основні ціни)

Джерело: Сформовано за даними Держстату

Безумовно прибутковість значною мірою залежить від споживчого попиту, купівельної спроможності населення та споживчих цін на товари і послуги. У листопаді 2014 р. споживчі ціни на продукти харчування та безалкогольні напої підвищилися на 20% проти грудня 2013 р. Разом з тим, частка витрат домогосподарств на продовольчі товари в структурі середньомісячної заробітної плати працівників лишається вищою за нормативну – у 2013 році вона складала близько 53% (рис. 3).

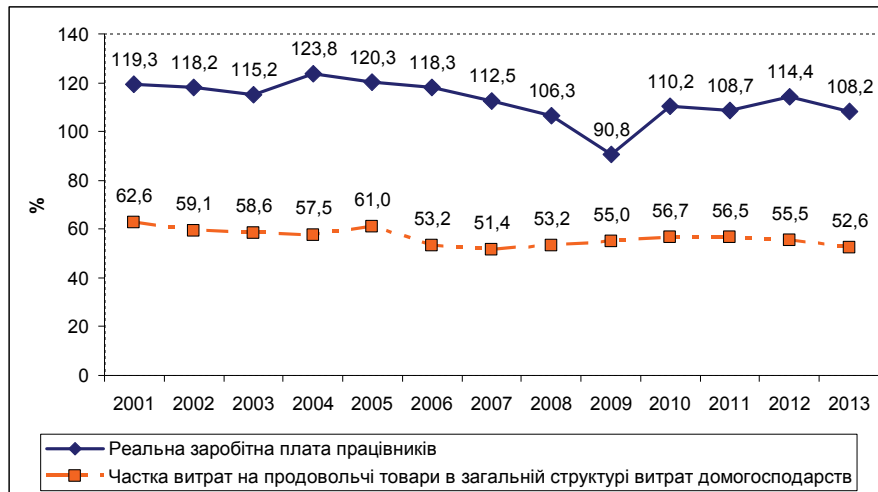

Рис. 3. Індекс середньомісячної заробітної плати працівників та частка витрат домогосподарств на продовольчі товари (відсотків до попереднього року)
Джерело: Сформовано за даними Держстату

Слід зазначити, що показник доданої вартості, який максимально враховує інтереси основних учасників відтворення – в аналізі економічної діяльності підприємств самими підприємствами не використовується. Основним показником для оцінки ефективності виробництва на мікрорівні є прибуток.

В Україні додана вартість – це той показник, на якому ґрунтується система національних рахунків. Методика розрахунку валової доданої вартості докладно описана в Методологічних положеннях Держкомстату і спільних виданнях Євростату з МВФ, Організацією економічного співробітництва та розвитку в Європі, ООН та Світового банку. Однак, усі ці видання зорієнтовані, у першу чергу, на статистичний аналіз макrorівня. Між тим кожному керівникові підприємства варто було б вміти розраховувати і аналізувати додану вартість, створену підприємством.

Розрахунок доданої вартості на макро- і макrorівнях має ряд відмінностей: витрати на підприємствах визначаються і групуються за елементами витрат щодо проданої продукції, а не щодо всього випуску; оплата праці і амортизація на підприємствах враховується у складі витрат, а в системі національних рахунків – у складі доданої вартості, тобто у складі доходу; ПДВ у звітності підприємства штучно відокремлюється від виручки і витрат, відсторонюючись від економічного обороту. У розрахунках доданої вартості ПДВ необхідно знову залучати в оборот [11].

Дослідження структури цінових ланцюгів в галузях харчової промисловості свідчать, що структурні диспропорції в окремих з них нині сягають загрозливих рівнів. Це стосується, зокрема, скорочення частки валового прибутку та частки оплати праці у вартісній структурі харчової продукції. Однією з причин є подорожчання сировини, матеріалів і послуг.

Диспропорції в структурі доданої вартості нами було виявлено на досліджених підприємствах за такими продовольчими групами: виробництво виробів з борошна (зокрема хліба); масла вершкового; ковбаси свинячої; пива (рис. 4). У більшості аналізованих цінових ланцюгів, переважаюча частка доданої вартості зосереджена у цінах сільськогосподарської сировини: варіант *a* – свині в живій масі вирощені на м'ясо; варіант *b* – пшениця, варіант *d* –

хміль. При цьому у ланцюгах з виробництва і переробки продукції рослинництва у складі доданої вартості майже відсутній прибуток (варіанти б, в, д), а у ланцюгах переробки продукції тваринництва – низька оплата праці (варіанти а, в). Це може свідчити, зокрема, про перенесення товаровиробниками навантаження неефективного використання ресурсів на працівників.

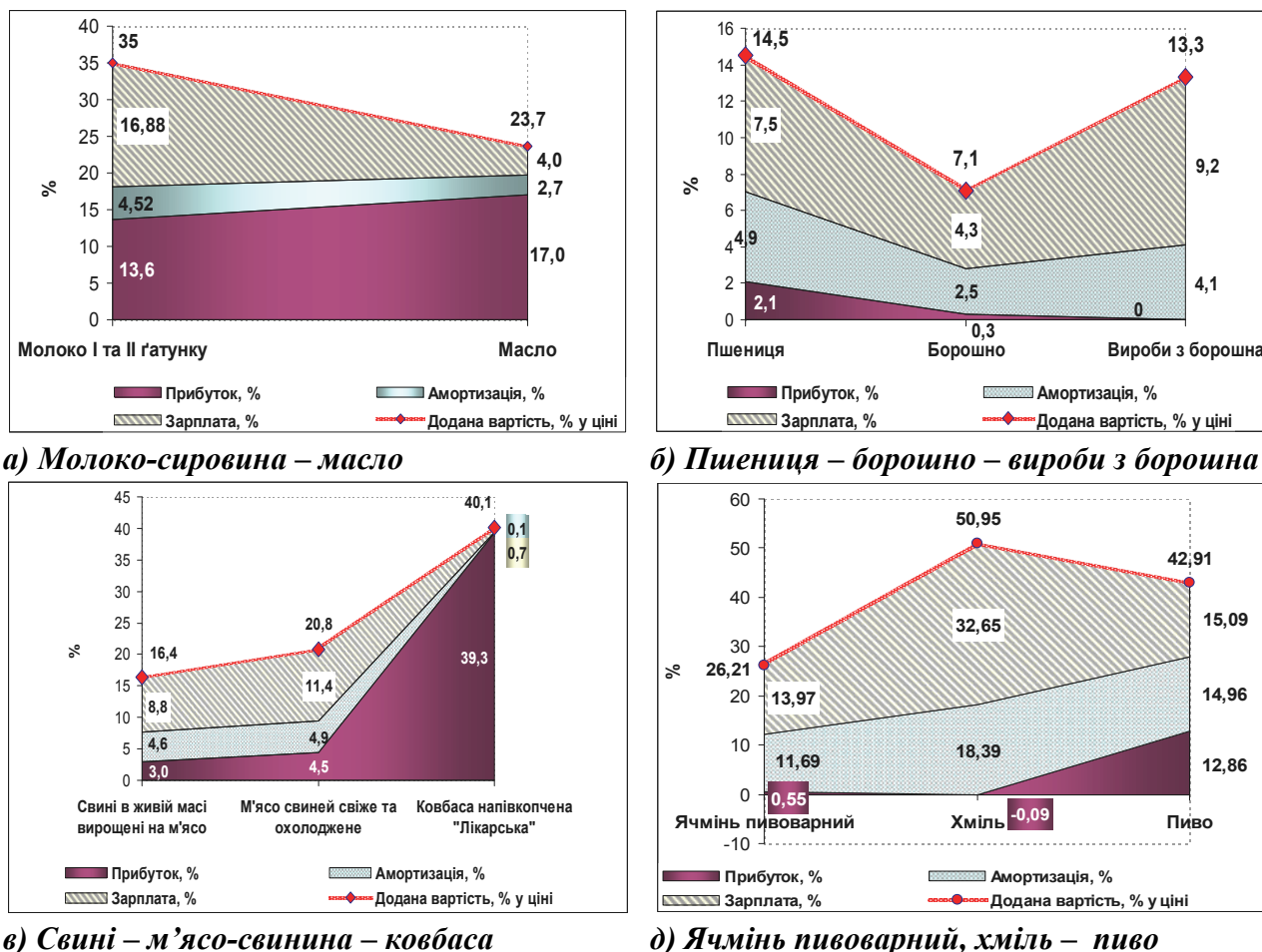

Рис. 4. Формування доданої вартості в цінових ланцюгах виробництва харчової продукції

Джерело: Сформовано за фактичними даними підприємств харчової промисловості та результатами досліджень відділу економічних досліджень Інституту продовольчих ресурсів НААН України

Встановлено, що наразі у галузях харчової промисловості і на окремих підприємствах частка зарплати у доданій вартості може відрізнятись від середньостатистичної на десятки відсотків. Це є свідченням викривлення структури доданої вартості та несправедливого перерозподілу доходів на підприємствах в інтересах власників. Суттєво відрізняється й відношення валових прибутків до витрат на робочу силу.

Ще однією важливою проблемою структурних диспропорцій є превалювання у промисловості низькотехнологічного сировинного експортного виробництва, що зумовлює переважання експорту сировинної продукції з низькою доданою вартістю. Так, в структурі експорту ЄС (для порівняння взято докризовий період 2007 р.) частка машинобудування майже у 2,5 рази вища, ніж в Україні, а частка продукції харчової промисловості – у тричі нижча (рис. 5).

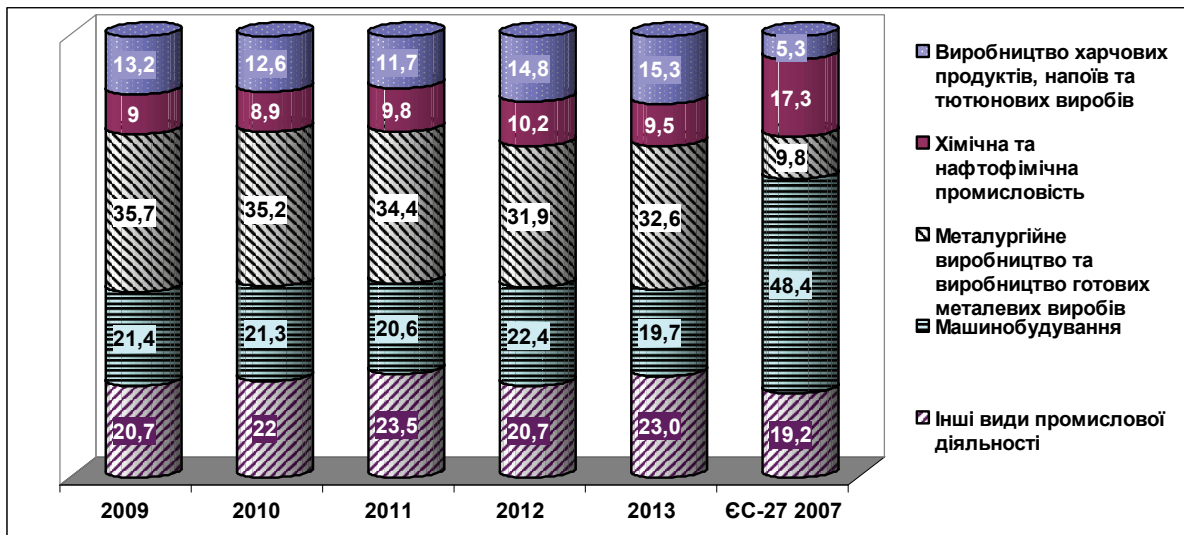

Рис. 5. Частка експорту окремих видів промислової діяльності у загальному експорті промисловості, %

Джерело: Сформовано за даними Держстату

Висновки. Проведений аналіз розподілу доданої вартості різногалузевих підприємств свідчить, що теоретично вона має розподілятися пропорційно затратам праці й капіталу та частково перерозподілятися на загальнодержавні потреби за визначеними нормами. Практична реалізація цієї концепції ускладнюється тим, що для кожного підприємства процес ідентифікації факторів створення доданої вартості має індивідуальний характер, що визначається стратегіями, напрямками діяльності, цільовими ринками, регіональними сегментами та ін.

Таким чином, для підвищення конкурентоспроможності харчової промисловості, що є гарантом продовольчої безпеки і, в кінцевому рахунку, підвищує ВВП країни, варто удосконалювати систему управління доданою вартістю на рівні підприємства, що має бути позбавлена структурних викривлень.

Література

1. Федулова І.В. Основні проблеми розвитку харчової промисловості України в контексті забезпечення продовольчої безпеки / І.В. Федулова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10835/1/The%20main%20problem.pdf>
2. Калетнік Г.М., Пчелянська Г.О. Місце і роль продовольчої безпеки у формування економічної безпеки України / Г.М. Калетнік, Г.О. Пчелянська // Бізнесінформ. – 2014. – №2. – С. 30–34.
3. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України: аналіт. доп. / за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 104 с.
4. Большой Энциклопедический словарь / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vedu.ru/bigencdic/19393>;
5. Современная энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://enc-dic.com/enc_modern/Dobavlennaja-Stoimost-3527.html.
6. Семюельсон П.А. Мікроекономіка / П.А. Семюельсон, В.Д. Нордгауз; пер. з англ. – К. : Основи, 1998. – 676 с.
7. Добавления стоимость сегодня / [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://voprosik.net/dobavlenaya-stoimost-segodnya/>
8. Maurer A., Degain C. Globalization and trade flows: what you see is not what you get! WTO, Staff Working paper No ERSD-2010-12.
9. Zhu S., Yamano N., Cimper A. Compilation of Bilateral Trade Database by Industry and End-Use Category. OECD Science, Technology and Industry Working papers 2011/06, OECD Publishing Paris.
10. Bertil Gotthard Ohlin. Interregional and International Trade. Harvard University Press, London, 1967, p.5.
11. Абрютіна М.С. Додана вартість і прибуток в системі мікро-і макроаналізу фінансово-економічної діяльності // Фінансовий менеджмент. – 2002. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://alls.in.ua/50204-dodana-vartist-i-pributok-v-sistemi-mikro-i-makroanalizu-finansovo-ekonomichno-diyalnosti.html>